

20. Yüzyılın Başında Azerbaycan'daki Siyasi Partilerin Osmanlı Devleti İle İlişkileri

Azar HUSEYNOV¹ Beytullah KAYA²

ÖZ

Çalışma, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan siyasi partilerinin Osmanlı Devleti ile ilişkilerini incelemektedir. İncelenen dönemde Azerbaycan'da siyasi partilerin kurulma ve çalışma süreçleri daha aktif hale gelmektedir. Bu dönemde, Azerbaycan'ın siyasi ortamında ulusal kimlik konuları ilgi odağı olmuştur. Milli kimlik meseleleri ile ilgili olarak, Osmanlı ve Azerbaycan siyasi ortamında milliyetçilik fikirlerinin yavaş yavaş şekillendiğini ve sistemleştirdiğini iddia etmek mümkündür. Yapılan çalışma, milliyetçi fikirlerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde benzerliklerin olduğunu göstermektedir. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı siyasi yaşamında Jön Türkler hareketiyle milliyetçi fikirlerin ortaya çıkışı ve yayılışı daha sonra bu hareketin İttihat ve Terakkiye dönüşümünün olduğu bir süreç yaşanırken, Azerbaycanda ise siyasi partilerinin kuruluşlarında Osmanlı Devleti'nde yaşanan süreçlerden yakından etkilendikleri tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen veriler ışığında, Azerbaycan siyasi partileri ile Osmanlı siyasi ortamı arasında ideolojik benzerliklerin olduğu ve Osmanlı Devleti'ndeki siyasal gelişmelerin Azerbaycan siyasi gelişmeleri ve faaliyetleri etkiledikleri ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Siyasi Partileri, Milliyetçilik, Osmanlı, Jön Türkler

Relations of Political Parties in Azerbaijan with the Ottoman Empire at the Beginning of the 20th Century

ABSTRACT

The study examines the relations of Azerbaijani political parties with the Ottoman Empire in the early 20th century. During the examined period, the establishment and working processes of political parties in Azerbaijan are becoming more active. During this period, national identity issues became the center of attention in Azerbaijan's political environment. Regarding national identity issues, it is possible to claim that the ideas of nationalism were gradually shaped and systematized in the Ottoman and Azerbaijani political environment. The study shows that there are similarities in the emergence and development of nationalist ideas. While the emergence and spread of nationalist ideas with the Young Turks movement in the Ottoman political life at the beginning of the 20th century was a process that later transformed this movement into the Committee of Union and Progress, it has been determined that the establishment of political parties in Azerbaijan were closely influenced by the processes experienced in the Ottoman Empire. In the light of the data obtained from the study, it can be stated that there are ideological similarities between Azerbaijani political parties and the Ottoman political environment and that political developments in the Ottoman Empire affected Azerbaijani political developments and activities.

Keywords: Azerbaijani political parties, nationalism, Ottoman, Young Turks

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 6211722002@std.izu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0861-0984

² Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, beytullah.kaya@izu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9060-1664

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan siyasi partilerinin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini araştırmaktır. Makalenin yazımı sırasında öncelikle Azerbaycan hakkında ilk fikrin oluşması için tarihi genel bilgiler verilmiştir. Burada Azerbaycan tarihinde meydana gelen olaylara genel bir bakış verilerek siyasi süreçlerin temelini oluşturacak noktalara değinilmiştir. Makalede öngörülen bilimsel amacın gerçekleştirilebilmesi için tarihsel süreçlerin neden-sonuç ilişkileri belirlenmeye çalışılmıştır. Azerbaycan'da siyasi ideolojik fikirlerin oluşmasını etkileyen faktörlerin belirlenmesi bilimsel amaçlar arasında yer almaktadır. Türk fikirlerinin ortaya çıkışı, oluşumu ve bunlara dayalı siyasi örgüt ve partilerin oluşumu süreci ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Osmanlı ve Azerbaycan'ın siyasi ortamını oluşturan siyasi örgütler ve parti liderlerinin ilişkileri incelenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eğitimleri ve Osmanlı siyasi ortamının onlar üzerindeki etkisi araştırıldı. Ayrıca Azerbaycanlı siyasi düşünür ve liderlerin faaliyet ve çalışmalarının Osmanlı siyasi ortamına etkisi de araştırılmıştır. Bilimsel makale kapsamında 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da siyasi partilerin kuruluşu, siyasi yönelimlerinin oluşumu, liderleri ve Osmanlı Devleti'nin siyasi ortamıyla ilişkileri incelenmiştir. Azerbaycan asıllı siyasi şahsiyetlerin Osmanlı ve erken dönem Türkiye siyasi ortamına katılımlarına da değinilmiştir.

1. Siyasi Süreçlerin Tarihsel Arka Planı

Tarihsel süreçte Azerbaycan birçok kültüre ev sahipliği yapmış ve Azerbaycan topraklarında pek çok devlet kurulmuştur. Azerbaycan topraklarında ilk siyasi teşekkül Manna Devleti M.Ö. 9. yüzyılda kurulmuş³, daha sonra Azerbaycan'da Albanya⁴ ve Atropatena gibi devletleri ortaya çıkmıştır. Bu devletler Emevilerin bölgeye yayılmalarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Azerbaycan, MS. 7.-9. yüzyıllarda İslam halifeliğinin bir parçası haline gelmiş ve bu dönemde Azerbaycan nüfusunun büyük bir bölümü İslamiyet'i kabul etmiştir. 9.-16. yüzyıllarda Azerbaycan'da Ravvadiler, Şeddadiler, Şirvanşahlar, Selçuklular, Hülakular, Akkoyunlar, Karakoyunlar devletleri hüküm sürmüştür. Azerbaycan tarihinin en güçlü devleti 1501'den 1736'ya kadar varlığını sürdüren Safevi Devleti olmuştur⁵. Safevi Devleti ile Batı komşusu olan Osmanlı Devleti arasında siyasal ilişkiler her daim gergin olmuş bu yüzden iki Türk devleti arasında 8 savaş yaşanmıştır. Safevi Devleti'nin zayıfladığı dönemde Rusya'nın Kafkasya'ya inmeye başlaması üzerine Osmanlı harekete geçerek Rusya'nın güneye inişine engel olmak için mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kafkasya'da yayılmasını ve kendisine yönelik tehdidini engellemek amacıyla bugünkü Azerbaycan toprakları için önce Safeviler, ardından Rusya ile savaşmıştır. 1736-1747'de Azerbaycan küçük devletler olan hanlıklara bölünmüştür. Bu devletçikler sözde İran'a bağımlı gibi görünselerde, aslında bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1801'de İran'ın zayıflaması Rusya'nın Kuzey Azerbaycan topraklarına girmesine yol açmıştır. Hanlıkların bir kısmı gönüllü olarak Rus yönetimini kabul etse de, bir kısmı Rusya tarafından zorla hakimiyet altına alınmıştır. 1804-1813'te Birinci Rus-İran Savaşı gerçekleşmiş ve bu savaşta İran yenilgiye uğramıştır. Gülistan Antlaşması imzalanmış ve Azerbaycan'ın Gence, Karabağ, Şeki, Şamahı, Guba ve Taliş hanlıkları Rus egemenliğine girmiştir⁶. 1826-1828'de İkinci Rus-İran Savaşı gerçekleşmiş, İran bu savaşta da yenilmiştir. İran'la Rusya arasında yapılan Türkmençay Antlaşması'na göre Aras'ın kuzeyindeki tüm Azerbaycan toprakları Rus hakimiyetine bırakılmıştır⁷. Antlaşmayla İran'dan gelen Ermenilerin Azerbaycan'ın tarihi topraklarına yerleştirilmesi buradaki etnik yapının değişmesine neden olmuştur. İran ile Rusya

³ Qaşqay Solmaz, *Manna Devleti*. (Bakü: Azərneşr, 1993), 3.

⁴ Feride Mammadova, *Kafkas Albanyasının siyasi tarihi ve tarihi coğrafyası (MÖ III. Yüzyıl - MS VIII. Yüzyıl)*, (Bakü: Elm, 1986)

⁵ Nizami Süleymanov, *Azerbaycan'ın Safevi devleti (1501-1736- yıl)*, (Bakü: "Ekonomi Üniversitesi" Yayınevi, 2018)

⁶ Resmiye Rzalı "Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları", *Azerbaycan* 13 şubat 2011, 5

⁷ Resmiye Rzalı, age, 5

arasındaki savaşlar sonrasında Azerbaycan'ın kuzeyi tamamen Rus işgaline maruz kalmıştır⁸. Rus işgalinin ilk on yılında Azerbaycan'da pek çok ayaklanma yaşansa da bunlar bağımsız bir Azerbaycanın kurulmasıyla sonuçlanmamıştır. Rus işgalinin olumsuz sonuçlarının yanında Azerbaycan'ın Rusya İmparatorluğu'na dahil olması burada bir takım kültürel değişimlerin yaşanmasına da neden olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan'da tiyatro ve medya gelişim göstermiştir. Azerbaycan aydınları tiyatro ve medya aracılığıyla ulusal bilinci uyandırmaya ve Azerbaycan'daki Rus karşıtı hareketleri güçlendirmeye çalışmışlardır.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan'da Türkçülük, İslamcılık ve bunların sentezine dayalı bir sosyo-politik düşünce şekillenmeye başlamıştır. Bu ilk olarak M.F. Ahundzade gibi Azerbaycan romantiklerinin eserlerinde kendini göstermiştir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya Türkleri ve özellikle Kafkas Türkleri arasında Türkçülük fikirleri geniş ölçüde yayılmıştır. Rusya'daki Türkçülük ekolü temelde iki fırkaya ayrılmıştır. Bunlardan biri Tatar aydınlarından oluşan bir kanattan oluşurken, ikincisinin başında ise Azerbaycanlı aydınlar olmuştur. Kırım Tatarı olan İsmail Gaspıralı (1851-1914), Türkçülük fikrinin gelişmesinde önemli katkıları olduğu bilinen ilk düşünürdür. Gaspıralı M.F. Ahundzade⁹, H. Zardabi¹⁰ gibi Azerbaycanlı aydınları derinden etkilemiştir. İsmayıl Bey Gaspıralı, temsili yazılarında Türklük kavramını Batılılık kavramıyla karşılaştırmaktadır. ¹¹Onun, Turancılıkla ilgili fikirleri daha sonra A. Huseynzade¹², Y. Akçura¹³ gibi Tatar ve Azerbaycanlı ideologlar tarafından geliştirilmiştir. Mehmet Shakhtakhtinski tarafından Tiflis'te yayınlanan "Şarkı - Rus", Bakü'de Alimerdan Topçubaşov'un¹⁴ çıkardığı "Hayat", Ahmet Ağaoğlu'nun¹⁵ çıkardığı "İrşad", Ali Bey Hüseyinzade'nin "Fiyuzat"ı vb. gazete ve dergilerde Türklerin kendilerini tanımasını, kendilerini toparlamaları ve tarihsel devletçilik gelenekleri ile ilgili yazılar yazılmıştır.

Azerbaycan'daki Türkçülük hareketinin ana ideologlarından biri Ali Bey Hüseyinzade'dir. Ali Bey Hüseyinzade, "Fiyuzat" dergisinde Türk halkının gücünü, büyüklüğünü ve kültürünü yazdığı gibi, Ruslaştırma ve Farslaştırma politikasını da eleştirmiştir¹⁶. Ali Bey Hüseyinzade, Türkler için en önemli meselelerin dil ve din birliğinin korunması olduğunu söylemekte¹⁷. Birinci Rus devriminden (1905-1907) sonra Rusya'da yaşayan ve Türkçülük fikrini yayan bir takım aydınlar, siyasi şartlar nedeniyle Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kalmışlar. Yusuf Akçura (milliyetine göre Tatar), Ali Bey Hüseyinzade, Ahmed Ağaoğlu, İsmail Bey Gaspıralı¹⁸ ve diğer

⁸ Umutlu Vidadi, *Çarlık Rusyası tarafından Kuzey Azerbaycan işgale ve sömürgeciliğe karşı mücadele (1801-1828)*, (BAKÜ : Elm, 2004), 180

⁹ Mirza Fathali Ahundzade Azerbaycan dram yazarı, eğitimci, şair, materyalist filozof, Azerbaycan drama ve edebiyatında edebiyat eleştirisinin kurucusu edilir, aynı zamanda Azerbaycan romantik ve modern Türk milliyetçiliğinin de öncülerinden biri olarak tarihte yer alır.

¹⁰ Hasan Bey Zardabi (28 Haziran 1837-28 Kasım 1907) Azerbaycanlı bir yayıncı ve eğitimci ve Darwinist bilim adamıdır. 1875 yılında "Ekinci" gazetesini çıkarmıştır.

¹¹ İsmayıl Gaspıralı, *Firangistan mektupları*. (Bakü, Hukuk Yayınevi), 2015, 65

¹² Ali Bey Hüseyinzade (Ali Hüseyin Turan) (24 Şubat 1864, Salyan - 17 Mart 1940, Üsküdar, İstanbul) Azerbaycanlı düşünür, yazar, gazeteci ve edebiyat eleştirmeni, Azerbaycan-Türk fikrinin en önemli temsilcilerinden biridir.

¹³ Yusuf Akçura veya Kazanlı Yusuf Akçura (Tatarca: Yosif Aqçura), (2 Aralık 1876 - 11 Mart 1935), Türk yazar ve siyasetçi, Türkçülük akımının önde gelen temsilcilerindedir.

¹⁴ Alimardan Bey Alakbar Bey oğlu Topçubaşov veya Alimardan Bey Topçubaşı (4 Mayıs 1862, Tiflis - 8 Kasım 1934, Paris, Üçüncü Fransız Cumhuriyeti) 1918-1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde çeşitli hükümet görevlerinde bulunmuş ve Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil etmiştir.

¹⁵ Ahmet Bey Ağaoğlu (Azerice: Əhməd bəy Ağaoğlu; Aralık 1869, Şuşa - 19 Mayıs 1939, İstanbul), Azerbaycan asıllı Türk siyasetçi, hukukçu, yazar ve Liberal Kemalizm'in kurucusularından olmuştur.

¹⁶ Refik Zeka Khandan, *Unutulmuş bir dahi*, (Bakü : Korkut Yayınevi, 1994), 22.

¹⁷ Ali Bey Hüseyinzade, *Seçme Eserler*, (Bakü, Çaşıoğlu Yayınevi, 2007), 8

¹⁸ İsmail Gaspıralı (Gasprinskiy) (20 Mart 1851 - 24 Eylül 1914), Kırım Tatarı fikir adamı, eğitimci, 1883-1918'de "Tercuman" gazetesini çıkarmış ve Rusya Türklerinin milliyetçi hareketinin öncülerinden olmuştur.

aydınlar Osmanlı'da faaliyetlerini sürdürmüşler. Bu Türkoloğlar Osmanlı ülkesindeki aydınları da etkilemişlerdir. Örneğin Ziya Gökalp, Ali Bey Hüseyinzade'den etkilenmiştir¹⁹. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğluna göre Ziya Gökalp'in Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak eseri Hüseyinzade'nin Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak üçlü düsturunun daha çok incelenip, araştırılıp, genişletilip ve yazıya geçirilmiş halidir. Bunun gibi Gökalp'in "Türkçülüğün Esasları" adlı eseri, Ali Bey'in "Türkler Kimdir, Kimlerden İbaretir" makalesi ile mühim benzerlik taşımaktadır²⁰. Azerbaycan siyasi ve sosyal liderlerinden ve düşünürlerinden Muhammed Emin Resulzade, "Açık Söz" gazetesinde ilk kez "Müslüman" ve "Tatar" yerine "Türk" kelimesini kullanmıştır²¹.

20. yüzyılın başlarına doğru Azerbaycan'da siyasi örgütler ve partiler oluşmaya başlamış, bu partilerin bir kısmı Türkçülük ve İslamcılık, bir kısmı da sol parti ve örgütler olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Bakü'de petrol endüstrisinin gelişmesi, burada çok etnikli bir işçi sınıfının oluşmasına yol açmıştır. Bu örgütlerden birisi de "Hümnet" örgütüdür ve Azerbaycan'da Müslüman Türk işçilerinin çıkarlarını savunmak amacıyla 1904'te kurulmuş ilk siyasi örgüt olmuştur²². Bu örgütün kurucuları Mir Hasan Movsumov²³, Mammad Hasan Hacinskiy²⁴ ve Muhammed Emin Rasulzade idi. Meşadi Azizbeyov²⁵, Neriman Nerimanov²⁶, Sultan Mecid Efendiyev²⁷ ve diğer devrimciler 1905'ten itibaren bu örgütün üyesi olarak faaliyet göstermişlerdir. Örgüt, "Hümnet" adında bir gazete de çıkarmış ve 1904-1905 yıllarında çıkan bu gazetenin ana yayıncılarından biri de M.E. Rasulzade olmuştur²⁸. Hümnet örgütü daha sonra Azerbaycan Komünist Partisi'nin temelini oluşturmuştur. Muhammed Emin Resulzade solcu "Hümnet" örgütünden ayrılarak "Müsavat" partisini kurmuştur. Bakü'de ve Azerbaycan'ın bazı ilçelerinde geniş faaliyetlere başlayan ve halk arasında yeterince güçlü destek kazanan Azerbaycan milli partisi "Difai"nin (Savunma) kuruluşu ise 1906 sonbaharına rastlamaktadır. A. Ağaoğlu bu partinin kurucusudur ve başkanlığını yaptığı merkez komitesi de Bakü'de bulunmuştur. Partinin kuruluş amacı, Türk-Müslüman ahalisini, Kafkasya'da yerleşik ve Rus merkezi hükümeti tarafından desteklenen Ermeni silahlı kuvvetlerine

¹⁹ Alnttin Uca, Ziya Gökalp ve ona türkçülüğü aşıl原因 adam: Hüseyinzade Ali Bey, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33225> [13.04.2023]

²⁰ Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, Türkiyenin fikir aleminde etkin bir Azerbaycan türkü: Hüseyinzade Ali Turan, [file:///C:/Users/hp/Downloads/TURKIYENIN_FIKIR_ALEMINDE_ETKIN_BIR_AZER%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/hp/Downloads/TURKIYENIN_FIKIR_ALEMINDE_ETKIN_BIR_AZER%20(1).pdf), [04.04.2023]

²¹ Samira Kasımova, 20. yüzyılın başlarında Türkçülük ideolojisinin ortaya çıkışı, <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=186>, [08.04.2023]

²² Rahim Hasanov, Azerbaycanlı siyasi figürlerin XX'i. yüzyılın başında var olan siyasi sistemlerdeki yeri, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1661136>, [09.04.2023]

²³ Mirhasan Hacı Mirağa oğlu Movsumov (1882, Şamahı - 17 Haziran 1907, Bakü) 1904-1905'te "Hümnet" partisinin kurucuları arasında yer almıştır.

²⁴ Mammadhasan Cafergulu oğlu Hacinskiy (3 Mart 1875, Bakü - 9 Şubat 1931, Tiflis) 1918-1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde çeşitli hükümet görevlerinde bulunmuştur

²⁵ Meşadi Azizbeyov (6 Ocak, 1876 - 20 Eylül, 1918) 1917-1918'de Bakü Sovyeti komiserlerinden biri olmuştur.

²⁶ Nariman Kerbalayi Nəcəf oğlu Narimanov (14 Nisan 1870, Tiflis - 19 Mart 1925, Moskova) 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin düşüşü ve Azerbaycan SSC'nin ilanından sonra Azerbaycan SSC Geçici Devrim Komitesi Başkanlığı ve Halk Komiserleri Konseyi Başkanlığı görevlerini üstlenmiş, 1922-1925'te SSCB Merkez Yürütme Komitesi başkanlarından biri olmuştur.

²⁷ Sultanmacid Macid oğlu Efendiyev veya Sultan Macid Efendiyev (14 (26) Mayıs 1887, Şamahı - 21 Nisan 1938, Bakü) 1904'ten beri RSDFP üyesi, RSDFP'nin Bakü Komitesi altındaki Hummat grubunun liderlerinden biri olmuş, 1920'den 1937'ye kadar Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde birçok görevde çalışmıştır.

²⁸ Rauf Kangarlı, Muhammed Emin Resulzade'nin 130. yıl dönümü ülkemizde çokça kutlanmaktadır, *Halk gazetesi*, 25 Ocak, 2014, 5.

karşı korumaktı²⁹. Difai'nin kurucusu Ağaoğlu'nun, teşkilatın kurulmasından önce ve sonra hayatının büyük bir bölümünde Osmanlı Devleti'ne bağlı olmuştur. Ahmed Bey Ağaoğlu, Azerbaycan ve Türkiye'nin tanınmış bir şahsiyeti, siyasetçi, gazeteci, pedagog, yazar, Türkolog olarak faaliyetler yürütmüştür. Yürüttüğü faaliyetler dolayısıyla Çarlık hükümeti tarafından zulme uğrayan Ahmed Bey, aylarca arkadaşlarının evinde gizlice yaşadktan sonra tutuklanmamak için 1908 sonunda İstanbul'a taşınmak zorunda kalmıştır.

Türk Ocağı millî hareketinin önde gelen isimlerinden olan Ağaoğlu, bu hareketin düzenlediği kongrenin başkanlığına seçilmiş, daha sonra Jön Türklerin İttihat ve Terakki Fırkası'na katılmıştır. Süleymaniye'deki kütüphane müdürlüğü, "Türk Yurdu" dergisinin editörlüğü yapmasının yanı sıra İstanbul Üniversitesi'nde Türk-Moğol tarihi ve Rus dili dersleri de vermiştir. 26 Aralık 1918'de Zengezur ilçesinden tarafsız bir temsilci olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'na üye seçilmiştir. Ağaoğlu, Cumhuriyet'in Paris Barış Konferansı'na katılmak üzere gönderdiği heyet içinde de yer almıştır. Ancak İstanbul'a vardığında diğer İttihat ve Terakki liderleriyle birlikte İngilizler tarafından Malta adasına sürgüne gönderilmiş, döndükten sonra Ankara'da Basın Yayın Dairesi Başkanlığı yapmış, "Hakimiyet-i Milliye" gazetesinin yazı işleri müdürü olmuş, ikinci ve üçüncü dönem TBMM'ye milletvekili seçildikten sonra Mustafa Kemal Atatürk'ün dışişleri siyasi danışmanı olmuştur.

Müsavat Partisi, 1911 yılında İstanbul'da sürgünde bulunan Muhammed Emin Resulzade'nin ideoloji fikirleri üzerine kuzeni Muhammed Ali Resulzade³⁰, Abbasgulu Kazımzade³¹ ve Taghi Naghiyev³² tarafından Bakü'de kurulmuştur. Müsavat Partisi kurulduğunda İstanbul'da Muhammed Emin Resulzade'nin bulunması, partinin sahip olduğu ideoloji, Azerbaycan'daki siyasi parti ve kuruluşlarının Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine örnektir. Müsavat Partisi'nin ilk programı 9 maddeden oluşmuş ve İslami bir nitelik taşımıştır. 1913'ten itibaren Muhammed Emin Resulzade İstanbul'dan Bakü'ye döndükten sonra Müsavat Partisi'nin programı geliştirilmiş ve parti programı Türkçü fikirlerle doldurulmuştur. Ekim 1915'te Muhammed Emin Resulzade'nin editörlüğünde çıkan "Açık Söz" gazetesi de Müsavat Partisi'nin bir organı olarak yayınlanmıştır. Gazete, basın tarihinde "Türk edebî diliyle" basılan ilk yayın olarak ortaya çıkmıştır.

Müsavat'ın kurucusu Muhammed Emin Resulzade İstanbul'da bulunduğu dönemlerde siyasi olarak Jön Türk hareketini desteklemiş ve 1908'de, "Jön Türklerin zaferi üzerine" bir makale de yazmıştır³³. 20. yüzyılın başında Azerbaycan'da bir dizi başka siyasi parti ve örgütlerde kurulmuş ve bazıları ideolojik olarak Osmanlı siyasi teşkilatlarına yakınlığı ile siyasi arenada yer almışlardır. Azerbaycan partilerinin kurucularından bazıının Osmanlılarla güçlü bağları olmuştur. Bunlar arasında Muhammed Emin Resulzade, Ahmed Bey Ağaoğlu ve diğerleri sayılabilir. Ayrıca 20. yüzyılın başında Azerbaycan'ın siyasi ortamı üzerinde ciddi etkisi olan bir takım kişilerin Osmanlı Devleti ile şu veya bu şekilde bağları olmuştur. Bunlar arasında Ali Bey Hüseyinzade'yi de anmak mümkündür.

20. yüzyılın başında Azerbaycan'da faaliyet gösteren partiler, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu'nda temsil edilmiş, "Musavat" da dahil olmak üzere bir kısmı, Sovyet

²⁹ Eldar Azizov, "Difai" partisi'nin kuruluşu, *Adalet*, 19 Şubat 2011, 16.

³⁰ Muhammed Ali Abdülaziz oğlu Resulzade (7 Nisan 1882, Novkhani, Bakü ilçesi - 3 Şubat 1982, İstanbul) gazeteci, Azerbaycan ulusal bağımsızlık hareketinin aktif katılımcılarından biri olmuş, 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosuna milletvekili seçilmiştir. Rus işgalinden sonra önce İran'a, ardından Türkiye'ye göç etmiştir.

³¹ Abbasgulu Kazımzade (Abbas İldeniz; 1882, Maştağa, Bakü ilçesi - 28 Temmuz 1947, Ankara) 1918-1920'de Müsavat Partisi ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu üyesi olmuş, cumhuriyetin düşüşünden sonra Türkiye'ye göç etmiştir.

³² Tagi Aliyevîç Nagiyev (Rus İmparatorluğu) 1918-1920'de Bakü Şehri Kamu Özyönetimi üyesi olmuştur.

³³ Nesiman Yagublu, Resulzade'nin Atatürk ile ilişkileri, *Yeni Musavat*, 9 Şubat 2014, 7.

işgalinden sonra Türkiye'de faaliyetlerine devam etmiştir. Bu gelişmeler iki ülke arasında siyasal olarak bir etkileşimin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İlgili bilimsel literatürde Azerbaycan'da faaliyet gösteren siyasi partiler ve bunların Osmanlı ile olan ilişkilerine ışık tutan bilgiler bulunmaktadır. Rafail Ahmadli, çalışmasında Jön Türk hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'nda oynadığı büyük rolden bahsetmektedir. Ona göre Jön Türk hareketi Azerbaycan'ın siyasi ortamı üzerinde de ciddi bir etkiye sahiptir. Bu etki Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunda bile kendini göstermiştir.³⁴ Vugar Akifoğlu "Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930)" adlı makalesinde, Osmanlı İmparatorluğu içindeki milliyetçi hareketler ve Pantürkizm, Azerbaycan'da milliyetçi görüşler ifade eden yeni bir aydın kesimin oluşmasına zemin hazırlamış olduğunu savunmaktadır³⁵

Haleddin İbrahimli, modern Türkiye ve Azerbaycan toprakları da dahil olmak üzere tüm Türklere siyasi ideoloji açısından gelecekte Türk kimliğinin ve bilincinin korunmasında aşağıdaki faktörlerin önemli olduğu öne sürmektedir:

“Azerbaycan ikiye ayrılana kadar Kafkasya bölgesinin güvenliğinin en önemli dayanaklarından birini teşkil etmiştir. Osmanlılar ve Safeviler, daha sonra da Kaçarlar bazen kendi aralarında çeşitli uzlaşmazlıklar yaşasa ve savaşsalar da dış güçlerin bu bölgede hegemonya kurmasına izin vermemişlerdir. 10'uncu ve 19'uncu yüzyıllar arasında Kafkasya'da eşsiz bir Türk hâkimiyeti hüküm sürmüştür ve İran ve Rus tarihçilerinin iddialarının aksine bölge halklarının kendi varlıklarını, dillerini, dinlerini, kültürlerini muhafaza etmeleri için her türlü ortam sağlanmıştır. Böyle olmasaydı Kafkasya'nın kendi dillerini konuşan çok sayıda küçük köylerin varlığından eser kalmaz, bu topluluklar kısa zaman diliminde daha büyük bir kitlenin içerisinde eriyip yok olurlardı.”³⁶

Doğrudan Eldar Azizov, DİFAI örgütü hakkında yazdığı kitapta, Osmanlı ve Azerbaycan siyasi çevrelerinin ortak sorunu olan Ermeni ayrılıkçı hareketlerinden bahsetmektedir. Yazar, Taşnak partisinin amacının Doğu Anadolu'daki Osmanlı vilayetlerinde özgür ve özerk bir Ermeni devleti kurmak olduğunu ve bu amacını gizlemediğini savunur. Ancak Osmanlı Türkiye'si'nde Ermeni milliyetçilerinin ayaklanmalarının bastırılmasından sonra, 19. yüzyılın 1890'lı yıllarının sonlarında Ermeni partilerinin ayrılıkçı faaliyetleri Güney Kafkasya'ya taşınmıştır. O zamanlar bunun için nesnel koşullar vardı: Başından beri Ermeni sermayesi güçlenmiş ve Güney Kafkasya'da, özellikle Bakü petrol-sanayi bölgesinde önemli konumlar işgal etmişti³⁷. Faig Alakbarli, Resulzade'ye atıfta bulunarak Osmanlı'da ayaklanan Jön Türklerin "Musavat"ın kurucularından Resulzade üzerindeki etkisini şöyle belirtir:

"Yıllarca sürgünde 'vatan' diye haykıran Jön Türkler. Alpler ve Altay dağlarında, Türkiye'de özgürlüğe giden yolda göğüslerini parçalamışlar. Zorbalıktan midesi bulanana dahiler, Rusya'nın böylesine gayretli bir hareketini görünce cüret etmişler. Cesaretleri artmış. İşe girmişler. Biraz umutla. Umarım başarılılar"³⁸.

Resulzade Jön Türklerin devrimi ile İran'daki Türk meşrutiyetçilerin devrimini karşılaştırıyor.³⁹

³⁴ Rafail Ahmedli, *Azerbaycan'ın ulusal-demokratik devlet ideolojisi: Türkçülük, modernite, İslamcılık*, (Bakü: "Bilim" Yayınevi, 2007), 51.

³⁵ Vugar Akifoğlu, Azerbaycan'da milli direniş (1917-1930), *DTCF Dergisi*, , 57.2 (2017): 776-795, 784.

³⁶ Haleddin İbrahimli, "Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu: Tarihi ve İdeolojik Açısından Karşılaştırmalı Tahlil", *Yeni Türkiye*, (2019), 107.

³⁷ Eldar Azizov, *Difai: 20. yüzyılın başlarında Ermeni-Azerbaycan çatışmasının ilk tarihsel koşulları ve nedenleri*, (Bakü: CBS Polygraphic Production, 2009), 51.

³⁸ Faig Alakbarov, *Muhammed Emin Resulzade'nin dünya görüşü*, (Bakü: Bilim, 2007), 128.

³⁹ Muhammed Emin Resulzade, *Eserleri (1903-1909)*. Cilt I, (Bakü, Azərnaşr, 1992), 334-335.

Nasiman Yağublu'nun "Müsavat Partisi Tarihi" adlı eserinde daha çok bu partinin ideolojik değişimlerine odaklanır ve birinci program ile ikinci program arasındaki farkın İslamcılıktan Türkçülüğe geçiş olduğuna vurgu yapar⁴⁰. Muhit Mert'in yazısında, daha sonra Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye'de siyasi faaliyette bulunan, "Difai" partisinin kurucusu Ahmet Bey Ağaoğlu'nun dini ve siyasi görüşlerinin değişmesi hakkında bilgiler yer almakta, Ağaoğlu'nun Batı kültürünün güçlü etkisine maruz kalması, Doğu kültürü hakkındaki görüşlerinde değişmeye neden olmuş, Müslüman Doğu kültürünü bazı durumlarda aşırı bir şekilde eleştirmiştir⁴¹. Mert, Ağaoğlu'nun Rusya'da daha muhafazakar bir konumdayken İttihat ve Terakki'ye katıldıktan sonra Batı yönelimli bir reformcu olarak hareket etmeye başladığını iddia eder⁴².

Orkhan Valiyev doktora tezinde 20. yüzyılın başında Azerbaycan ve Osmanlı siyasi teşkilatlarının ana ideolojilerinin hangi aşamalardan oluştuğunu incelemiş, Çarlık Rusyası Müslümanları arasındaki yenilikçi fikirlerin daha laik bir karaktere sahip olduğunu, Azerbaycancılık ideolojisi oluştuğunda bile burada dinin belirleyici bir rolünün olmadığını belirtir⁴³. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu'na göre, Osmanlı Devleti'ne Rusya'dan gelen Türk aydınlarının çoğunu Tatarlar ve Azerbaycan Türkleri oluşturmuştur. Bu aydınlara göre Pantürkizm, stratejik siyasi nitelikte bir hareketti. Onlar, Osmanlı Devleti'nin, Panславизм'e karşı verilen mücadelede Rusya Türklerine yardım edebileceğini ve hatta bütün Türk halklarının gelecekteki birliğini sağlayabileceğini umuyorlardı. Bu umutla, Azerbaycan, İdil-Ural ve Rusya'nın diğer bölgelerinde Rus baskısı altındaki Türk aydınları, Türkiye'ye gelmişlerdi⁴⁴.

2. 20. Yüzyılın Başında Azerbaycan'da Siyasal Durum

20. yüzyılın başında toplumsal çatışmaların şiddetlenmesi, işçilerin kitlesel gösterileri ve Azerbaycan köylülerinin artan hoşnutsuzluğu, Azerbaycan toplumunun tüm katmanlarının siyasi ve ideolojik hareketliliği için uygun koşullar yaratmıştır. Çarlık hükümetinin emperyalist politikası, Siyasal baskının artırılması ve imparatorluğun "varoşlarında" yaşayan halkların haklarının her türlü baskı altına alınması, toplumların uluslaşma sorunlarının hızla çözülmesiyle ilgilenen tüm kesimlerini bu konu etrafında birleştirmiştir. Milletın kaderinden endişe duyan toplumun ilerici kesimi, mevcut yapının yenilenmesi konusunu giderek daha keskin bir şekilde gündeme getirmiş ve reform talep etmiş ve Çar'a ve hükümete karşı işçilerin, köylülerin ve aydınların faaliyetleri milli kurtuluş hareketi bünyesinde sıkı sıkıya birleşmişti.

20. yüzyılın başına Bakü'deki petrol işçilerinin geniş çaplı protestoları damgasını vurmuş, Azerbaycan işçileri bu faaliyetlere aktif olarak katılmıştır. 1903 Temmuz grevine, 1904 Aralık grevine ve diğer olaylara katılmaları bunun kanıtıdır. Aralık 1904 grevi ise özel bir önem taşımaktadır. Çünkü bunun sonucunda birçok madencilerin iş ücretlerinin artırılması ve diğer bazı ekonomik taleplerin karşılanması mümkün olmuştur⁴⁵.

Petrol sanayicileri ile işçiler arasında akdedilen toplu sözleşmeye göre, petrol sanayicileri, çalışma gününü 9 saate indirmeyi, çalışma dışı saatlerde çalışmayı iptal etmeyi kabul etmişlerdir. Önemli bir gelişme de, sözleşme hükümlerine, yerleşim defterlerinin Rus dilinin yanı sıra Rus olmayan işçilerin ana dillerinde, anladıkları bir dilde basılması gerektiğine dair bir maddenin meklenmesidir. Toplu sözleşmenin bu koşulu (diğer koşullarla birlikte) işçilerin siyasi ve milli

⁴⁰ Nasiman Yağublu, *Müsavat Partisi Tarihi*, (Bakü: Adiloğlu, 2012)

⁴¹ Muhit Mert, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Ahmet Ağaoğlu'nun Dini Düşünceleri", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V, Sayı: 10, (2006/2), 22.

⁴² Muhit Mert, *age*, 24.

⁴³ Orkhan Valiyev, "Çarlık dönemi Azerbaycanı'nın uluslaşma süreci: 1850-1920, (Doktora tezi. T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020)

⁴⁴ Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, A.g.e.

⁴⁵ Vahid Ömerov, "19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Güney Azerbaycan'ın siyasi durumu", *Ses gazetesi*, 2 Kasım 2012

bilinçlerinin yükselmesinde büyük etki yapmıştır. Anlaşmanın imzalanması, Azerbaycan işçilerinin hakları için mücadele tarihinde bir dönüm noktası olmuş ve onlara önemli taleplerini savunmaları için umut olmuştur.

Aralık 1904 olaylarına Rusya Sosyal Demokrat Fehle Partisi Baş Kurulu ile birlikte tüm İslam dünyasının ilk sosyal demokrat örgütü olan sosyal demokrat "Hümmet" örgütü katılmıştır. "Hummat" örgütü, Azerbaycanlı aydınlar S. Efendiyev, A. Ahundov, M. Movsumov, M. Azizbeyov, M. A. Rasulzadey, A. Kazımzadey, M. Hacinskiy ve diğerlerinin girişimleriyle oluşturulmuştur. Rusya Sosyal Demokrat örgütünün, ulusların kendi kaderini tayin hakkı olduğu ve özerk eyaletler kurulması gibi fikirleri savunması Azerbaycan aydınlarının bazı kesimlerinin sosyal-demokrat örgütlenmesine geniş katılımına yol açmıştır. Ancak birçoğu kısa sürede bunun bir slogandan başka bir şey olmadığını anlayarak bu örgütten ayrılarak kendilerini her türlü ulusal baskı ve eşitsizliğin ortadan kaldırılması için mücadeleye adanmıştır. Yine de bu önde gelen siyasi figürlerin milli hareketin oluşum aşamasında "Hummat" örgütüne katılmaları Azerbaycan halkının özgürlük mücadelesinin ve siyasi faaliyetinin artmasına yardımcı olmuştur⁴⁶.

1904 toplu iş sözleşmesinin koşulları sık sık ihlal edilmiş ve bu da Bakü işçilerinin yeni gösterilerine yol açmıştır. Azerbaycanlılar bu faaliyetlere giderek daha aktif bir şekilde katılmış ve 4-20 Ocak 1905 tarihleri arasında Bakü'nün büyük sanayi işletmelerinin işçileri greve gitmişlerdir⁴⁷. Bakü isyanlarının tüm Rusya'da devrimci söylemlerin yükselmesine, Rusya'daki halkların dayanılmaz sosyal, siyasal sıkıntıları gerekçe göstererek imparatorluğa karşı protestolara yol açmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda köylüler yetkililerin emirlerini yerine getirmeyi, hazineye vergi ödemeyi, yükümlülükler üstlenmeyi reddettiler ve yerel yönetimlere karşı silahlı direniş göstermeye başladılar. Temmuz 1905'te valiler, Rusya ve Kafkasya'daki olayların yerel halkın ruh halini etkilediğini ve Yelisavetpol ve Bakü vilayetlerinde istikrarsızlık olduğunu üst makamlara bildirmek zorunda kaldılar⁴⁸.

1905 devriminin grev hareketinin genişlemesi sırasında, Rusya Müslümanları "İttifaki-Müslüman" adı verilen Tüm Rusya Müslüman Birliğini meydana getirmiştir. Azerbaycan burjuvazisi, Rusya'nın Müslüman burjuvazisi ile birleşme arzusunda bulunmuştur. Bu birliğin öncüleri, Kırım ve Kazan Tatarlarının burjuva aydınlarından Y.Akçura ve İ.Gasprali'ydi. Birlik 1905'in başında kurulmuş, ilk kongresi 15 Ağustos 1905'te Nizhny Novgorod'da fuar sırasında yapılmıştır. Kongrede Rusya'daki Müslüman nüfusun çeşitli kesimleri (esas olarak burjuvazi ve aydınlar) temsil edilmiş, konuşmalarda ağırlıklı olarak "Rusya'daki bütün Müslümanların birleşmesi", Müslüman burjuvazinin haklarının Rus burjuvazisinin haklarıyla eş tutulması, Müslümanlara yönelik baskı ve hak eşitsizliğinin ortadan kaldırılması, "okulların açılması" çağrıları yapılmıştır. II. Kongre, yasadışı koşullarda 13-23 Ocak 1906'da St. Petersburg'da yapılmıştır⁴⁹. Bu kongreye din adamları, burjuvazinin temsilcileri ve aydınlar katılmıştır. Bu kongre öncesinde birlik üyeleri Harbiyeliler Kongresi'ne katılarak programlarını kabul etmeye hazır olduklarını ifade etmişlerdir. Kongre, Devlet Duması seçim yöntemlerini tartışmış ve kongrede, tek bir siyasi partinin kurulmasını öneren Birlik Tüzüğü de kabul edilmiştir. Kongre ayrıca, neredeyse tamamı Harbiyelilerin programına tekabül eden bir geçici program da kabul etmiştir. Azerbaycan'dan A.M.Topchubashov, G.Garabeyov, A.Kh.Akhudov gibi aydınlar bu kongrenin çalışmalarına aktif olarak katılmıştır.

3. Kongre, 16-21 Ağustos 1906 tarihlerinde gerçekleşti ve A. M. Topçubaşov başkanlığında yapıldı. Kongrede, Birliğin programı kabul edildi ve bu programda Rusya'daki tüm

⁴⁶ Dilara Seyidzade, *20. yüzyılın başında Azerbaycan: bağımsızlığa giden yollar*, (Bakü: Azerbaycan Cumhuriyeti "Kitap" derneği, 1998), 34.

⁴⁷ Vahid Ömerov, A.g.e.

⁴⁸ Ismailov M., Kaziev M. *1905-1907 devrim yıllarında Azerbaycan'da köylü hareketi. Birinci Rus devriminin 50. yıl dönümü*. (Bakı: Bilimler Akademisi, 1955), 224.

⁴⁹ Jale İsmayılova, "Musavat" partisinin kuruluşu ve Azerbaycan milli hareket tarihinde önemli olay olarak "Açık söz" gazetesinin yayımlanması, *Tarih ve sorunları*, S. 1 (2013), 87.

Müslümanların birliği, anayasal monarşi fikri, özel mülkiyetin kutsallığı, köylülere toprak verilmesi ve toprak ağalarına tazminat ödenmesi, ulusal fikir ve kültürel özerklik gibi konular ifade edildi. Ayrıca, etnik çatışmalara ilişkin bir karar alındı ve bu kararda her iki ulusun dini ve laik liderlerine hitap edilerek "Transkafkasya Müslümanları ile Ermenilerin karşılıklı uzlaştırma görevini kendi ellerine almaları" önerilmiştir⁵⁰.

1905 ilkbahar ve yazında, ülkede devrimci mücadelenin yoğunlaştığı bir dönemde, ulusal burjuvazi ve aydınlar, 15 Mart'ta H.Z.Tağıyev'in sarayında burjuvazinin temsilcileri ve aydınlar toplantısı düzenlenmiş, Kafkasya'da reform yapmanın önemi burada tartışılmıştır. Müslümanlara uygulanan yasaklara yönelik eleştiriler dile getirilmiştir. Burada, Kafkasya'da zemstvolaların (çoğunlukla soylulardan oluşan seçmeli yerel yönetim) imparatorluk tarafından tanınması, jürili mahkemelerin kurulması, Müslümanların haklarının Rus soyluları ve tüccarlarla eşit olması, köylülere toprak verilmesi gibi sorunlar bir program halinde Rus yönetimine sunulmuştur. Çarlığın tek tavizi ise, Müslümanlara kendi müftülerini, kadılarını ve yerel din adamlarını seçme ve kendi dinlerini özgürce inceleme ve ibadet etme hakkı vermek olmuştur. Buna rağmen devrim devam etmiş ve Burjuvazi, monarşiyi kurtarmanın tek yolunun "halkın temsili" olduğuna çarı ikna etmiştir⁵¹. Böylece, Azerbaycan temsilcileri Rusya Devlet Dumasının faaliyetlerine katılmıştır.

3. 20. Yüzyılın Başında Azerbaycan'da Siyasi Partilerin Oortaya Çıkışı

Hümnet Partisi: 20. yüzyılın başında Azerbaycan'da siyasi partiler ortaya çıkmaya başlamış, bu partilerin ortaya çıkmasında bazı genel ve özel nedenler tetikleyici rol oynamıştır.

1904 yılı sonunda Rusya Bolşevik Partisi Bakü Komitesi bünyesinde Müslüman Sosyal Demokrat "Hümnet" teşkilatı kurulmuştur. "Hümnet" broşürlerinde kendisini bir parti olarak tanıtmıştır. Parti, Bolşevik programdaki ulusların kendi kaderini tayin ilkesinin çekiciliği ve genel olarak mevcut hükümete sosyal demokrasinin muhalefeti, halklarını ulusal kölelikten kurtarma umuduyla yaşayan aydınları cezbetmiştir. M.E. Rasulzade'nin dediği gibi, "bu genç kuşak, muhalif sosyalizmi, çarlığa karşı en sadık, hatta en uygun müttefiki olarak gördü." Şubat ve Ağustos 1905'te Ermeni-Taşnaklar tarafından Azerbaycanlılara karşı gerçekleştirilen soykırımlarda "Hummet" halkın pasifize edilmesinde ve katliamların önlenmesinde büyük rol oynamıştır. Şubat 1905'e kadar çıkan "Hümnet" gazetesi 6. sayısından sonra Rusya tarafından yayınları nedeniyle kapatılmıştır. M.E. Rasulzade'ye göre bu gazete parti organı olan ilk Türk gazetesidir. 1905'te İran devriminin başlamasıyla bağlantılı olarak "Hümnet" faaliyeti özellikle genişlemiştir. Güney Azerbaycan'ın kurtuluşunu İran devriminin zaferine bağlamış olan "Hümnet" üyelerinin tamamına yakını bu devrime katılmıştır". Hümnet 1906-1907'de örgüt "Davet-Koç", "Takamul" ve "Yoldaş" gazetelerini çıkarmıştı. Haziran 1907'de örgüt, üyelerinin çoğunun tutuklanması sonucunda önemli ölçüde zayıflamıştı. Bu teşkilatın 1917 yılına kadarki faaliyetlerine dair bir belge bulunmamaktadır⁵². Daha sonra bu teşkilatın birçok üyesi ve kurucusu başka teşkilatların kuruluş ve işleyişinde görev almıştır.

Difai Partisi: Difai Ağustos-Eylül 1906'da Bakü ve Yelisavetpol vilayetlerinde Azerbaycan'ın öncü aydını Ahmed Bey Ağayev (Ağaoğlu) tarafından kurulmuştur⁵³. 1905'te Ermeni-Azerbaycan anlaşmazlığının şiddetlenmesi, ulusal bir siyasi teşkilatlanmanın gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Parti kurulmadan önce büyük hazırlıklar yapılmış, Azerbaycan'ın birçok bölgesinde kuruluş için toplantılar düzenlenmiş, partinin birimleri oluşturulmuştur. Parti

⁵⁰ L.A. Aliyeva, C.Y. Rustamova, 20. yüzyılın başında Azerbaycan'da sosyal ve siyasi durum. <https://kayzen.az/blog/Azərbaycan-tarixi/5498/xx-asrin-avvallinde-azerbaycanda-cicitmai-siyasi-veziyet.html>, [07.04.2023]

⁵¹ Rashad Gasimov, Rahim Mecnunov, *Azerbaycan Tarihi*, (Bakü: İçişleri Bakanlığı Akadeisi, 2013),14.

⁵² *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, Bakü, 2004,462.

⁵³ *Rusya Federasyonu Devlet Arşivleri*, 102, *Polis Departmanı özel bölümü*, 1909, belge 309, sayfa 34;

Merkez Komitesi Bakü'de bulunmaktaydı⁵⁴. A. Agayev'in başkanlık ettiği Merkez Komite'de birçok ünlü siyasi şahsiyetler yer almıştır. Parti kısa sürede Yelisavetpol, Şuşa, Ağdam, Berda, Yevlah, Karyagin, Tatar, Kars, Nahçıvan gibi bölgelerde şubeler açmayı başarmıştır. "Difai" partisinin broşürleri Bakü'de basılmış ve tüm bölgelere gönderilmiş, broşürler Azerice ve Rusça olarak yayınlanmıştır. Bu bildirimlerde bölge halklarına çağrı yapılarak, "Taşnaksütyun" partisinin Çarlık makamlarıyla gizli işbirliği içinde olduğu Müslüman nüfusu Kafkasya'dan çıkarmaya ve yok etmeye çalıştığına dikkat çekilmiştir. Difai partisinin amacı "Kafkas Müslümanlarını yok olma tehlikesinden" kurtarmaktı ve halkı bilinçlendirme, aydınlatma amacıyla seferberlik ilan edilmişti. Broşürlerde, "okuma yazma bilmeyen halk kitlesini" eğitmek ve onları "olumsuz eylemlerden" korumanın amaçlandığı yazılmaktaydı⁵⁵.

Müsavat Partisi: "Müsavat" ("Eşitlik") Müslüman Demokrat Partisi, Azerbaycan halkının siyasi birliğinde önemli bir rol oynamıştır. Partiye, halkın çıkarları için savaşıma deneyimi olan ve ulusal kurtuluş hareketinin hedefleri ve görevleri hakkında net bir fikre sahip olan Azerbaycan'ın bir dizi aktif kamu görevlisi rehberlik etmiştir. Ekim 1911'de Bakü'de kuruluşunda pek çok entelektüel, gazeteci ve yazar yer almıştır. Bunlar arasında Taghi Nagiyev, Mammadali Rasulzade (Resul oğlu) ve Abbasgulu Kazımzade çekirdek kadroyu oluşturmuştur⁵⁶.

"Müsavat" partisinin kurucuları ve kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. A. Rayevsky, partinin temelini M. A. Rasulzadeh tarafından atıldığını belirtir⁵⁷. H. Baykara ise partinin temelini A. Rasulzadeh, A. Kazımzadeh ve Veli Mikayıloğlu tarafından atıldığını söyler⁵⁸. Partinin kurucularından M.D. Huseynov'un ise şunları yazmıştır:

"Bir gün Abbas Bey'in dükkânının arka tarafında gizli bir görüşme ve istişare içinde oturuyorduk ki, bir arkadaşımız, merhum Tağî Nağî oğlu yanımıza gelip, "Gürcüler, Ermeniler ve Rusların siyasi partileri var. Neden bir partimiz yok? "Bir siyasi parti kuralım" dediğini aktarır. Birkaç gün süren tartışma ve müzakerelerden sonra "Müsavat" partisini kurmaya karar verdik. Rahmetli Resulzade Memmed Emin Bey de o tarihlerde İstanbul'daydı. İstanbul'da bize yazdığı dileklerle dolu mektubunda siyasi bir örgütlenmenin gerekliliğini dile getirmekteydi⁵⁷".

"Müsavat" partisini kuran bu 3 kişi, bir zaman "Hümme" yanlısı oldukları için "Hümme" saflarında bir miktar siyasi tecrübe kazanmışlardı. Çok geçmeden "Müsavat" partisi saflarına yeni üyeler katılmaya başlamış, parti kısa sürede aydınların, işçilerin, köylülerin, hizmetlilerin ve küçük girişimcilerin temsilcilerini saflarına çekmiştir. Parti, eşitlik ve ilerleme, özgürlük ve bağımsızlık fikirlerini ilan etmiş ve evrensel değerlerin korunması ve geliştirilmesi için mücadele etmeyi kendine görev edinmiştir. 1912'de parti, cemiyetin teşkilatı ve faaliyetleri, merkez teşkilatları ile etkileşim vasıtaları adlı 3 kısımda 8 maddeden oluşan bir program benimsemiştir.

"Müsavat" partisi, faaliyetinin ilk aşamalarında tarihsel zorunluluktan doğan bir faktör olarak sosyo-politik mücadelede İslamcılığa öncelik vermiş, ancak bazı araştırmacılar tarafından bu durum yanlış yorumlanarak partiye, pan-İslamist damgası vurulmuştur. Fırka, bütün yazılarında "ümme" ile "millet"i, "Türklük" ile "Müslümanlık"ı ayırmamış, bağımsız Müslüman ülkelerin bağımsızlığını korumayı ve Rusya'da yaşayan Müslüman milletlerin bağımsızlığı için mücadele

⁵⁴ *Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi*, 62, liste 1, belge 59, sayfa 151

⁵⁵ Dilara Seyidzade, A.g.e., 89.

⁵⁶ Jale İsmayılova, "Musavat" partisinin kuruluşu ve Azerbaycan milli hareket tarihinde önemli olay olarak "Açık söz" gazetesinin yayımlanması, *Tarih ve sorunları*, S. 1 (2013), 87.

⁵⁷ Raevsky A., "Musavat" partisi ve onun devrimkarşısı çalışması, Bakü, 1927

⁵⁸ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi tarihi*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1992), 184.

etmeyi kendine hedef olarak belirlemiştir. Bu durumu Resulzade şöyle açıklar: "Bizim mesleğimiz milli demokratik bir meslektir, demokrasimiz radikallik derecesine ulaşır"⁵⁹.

Kısa zamanda Azerbaycan, Kafkasya ve Rusya'nın farklı bölgelerinde "Musavat" teşkilatlanmış, Partinin fikirleri kitleler arasında hızla yayılmış, parti diğer siyasi partilerin aksine bağımsız faaliyetler yürütmeye çalışmıştır. A. Agayev'in Türkiye'ye göç etmesinden sonra "Difai"nin diğer üyeleri "Musavat"a katılmış ve partinin siyasi potansiyeli büyük ölçüde güçlenmiştir⁶⁰.

Türk Ademi Merkezîyet Partisi: Azerbaycan'daki beşinci siyasi parti, 1917 Şubat-burjuva devriminin başında Nasib Bey Yusifbeyli tarafından Gence'de kurulan "Türk Ademi Merkezîyet" partisidir. Bir zamanlar Kırım'da ünlü İsmail Bey Gaspıralı'nın "Tercüman" gazetesinde çalışan ve onun "Türkçülük" ideolojisini benimseyen, bir süre İstanbul'da yaşayıp "Türkleri" burada tanıyan Nasib, cemiyetin ilk üyelerindendi⁶¹. 1908 yılında İstanbul'da kurulan "Türk Cemiyeti" Yusifbeyli'nin Azerbaycan'a döndükten sonra "Açık Söz" ailesine katılması Muhammed Emin Resulzade ile tanışması ve onun fikirlerinden etkilenmesi sonucu Gence'de "Adami-Merkaziyat" partisi ortaya çıkmıştır. Parti "Açık Söz"ün yaymaya çalıştığı milliyetçilik idealine dayanıyordu ve millet meselelerini Musavat ile aynı çizgide görmekteydi Muhammed Emin Resulzade ve diğer federalistler gibi, Rusya'nın ulusal özerkliklere bölünmesini, federalizm temelleri üzerine inşa edilmesini ve Azerbaycan, Türkistan, İdil-Ural ve Kırım dahil tüm uluslara yerel özerklik verilmesini talep etmekteydiler. Nasib Bey de Musavat gibi devletletin yönetim şekli konusunda cumhuriyetçi fikirleri savunmaktaydı. Bu yüzden Yusifbeyli, "Açık Söz" gazetesinde milliyetçilik fikrini destekleyen yazılar yazmıştır. Daha sonra bu iki parti, ideolojik benzerlik nedeniyle Rusya Müslümanları Kongresi'nde birleşmiştir.

20. yüzyılın başında Azerbaycan'da kurulan partilerin sosyal ve siyasi etkileri farklı olmuştur. Azerbaycan'ın Rusya'dan bağımsızlaştığı 1918'de hemen hepsi Milli Parlamento'da temsil edilmiş, Azerbaycan'da milli ve siyasi bilincin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. 1920'de Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgali ile Azerbaycan'ın birçok ulusal siyasi partisinin faaliyetleri durdurulmuş, Bir kısmı yurt dışına göç ederek faaliyetlerine burada devam ettirmişlerdir. Azerbaycan siyasi göçünün ana sığınağı Osmanlı İmparatorluğu ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

4. Azerbaycan'ın Siyasi Liderleri İle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkilerin Şekli Ve Niteliği

Ahmet Bey Ağaoğlu (Difai Partisinin kurucusu): Azerbaycan siyasi parti ve örgütlerinin liderlerinin büyük bir bölümünün siyasi gelişimi ve ideolojik görüşlerinin oluşumu Osmanlı Devleti ile bağlantılı olmuştur. Osmanlı siyasi ortamındaki süreçlere katılım, burada edindikleri siyasî deneyim ve Osmanlı aydınlarının siyasi açıdan aktif kesimiyle iletişimleri, onları mevcut siyasî ve yasal imkanlar dahilinde Azerbaycan'a döndükten sonra siyasî faaliyetlere teşvik etmiştir. Bu nedenle Azerbaycan siyasî partilerinin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinden bahsederken siyasî liderlerinin yaşamı ve siyasî faaliyetlerine dikkat etmek gerekmektedir. Zira 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan siyaset sahnesinin en aktif kişilerinin siyasî portrelerinin oluşması ve örgütlenmeleri Osmanlı siyasî ortamıyla yakından bağlantılı olmuştur. Difai Partisi'nin kurucusu Ahmet Bey Ağaoğlu'nun faaliyetlerinin ve siyasî gelişiminin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti ile ilgili olmuştur. Ahmed Bey Ağaoğlu da diğer Azerbaycanlı siyasî isimler gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasî süreçleri ve Osmanlı aydınlarının faaliyetlerini örnek almıştır. Ahmet Bey Ağaoğlu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na taşınması hayatında yeni bir sayfa açmış ve Osmanlı siyasî ortamında yaşanan olaylara doğrudan müdahil

⁵⁹ Oruçlu M., *Müsavat Partisinin Azerbaycan'daki ve Mühacirette Faaliyeti*, (Bakü: Azersaşr, 2001), 57.

⁶⁰ Jale İsmayılova, age, 88.

⁶¹ Rafail Ahmedli, *Mirza Bala Mohammadzade'nin sosyo-politik görüşleri*, (Bakü: Ozan, 2017), 16-17.

olmuştur. Bu durum onun milliyetçilik anlayışını da derinleşmiştir. Ahmet Bey Ağaoğlu, Türklerin birçok coğrafyada kurucu ve yönlendirici unsur olduğunu belirtiyor⁶².

Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş çapta yayılan "Jön Türk" devrimci hareketinden endişe duyan çarlık güçleri Ahmet Bey Ağaoğlu'nun siyasî imkanlarını sınırlandırmaya başlamış, bu durum Ahmet Bey Ağaoğlu'nun arkadaşlarının evinde uzun zaman saklanmasına neden olmuştur. Zulüm ve kısıtlamalardan kurtulmak ve aynı zamanda siyasî ve bilimsel potansiyelini daha iyi gerçekleştirebilmek için 1908 yılı sonlarında İstanbul'a taşınmıştır. İstanbul'a taşınması, buradaki aktif yazı faaliyetleri ve toplantıları onun milliyetçilik anlayışını daha derinden yapılandırmıştır. Ayrıca Rusya'da kazandığı milliyetçi mücadele tecrübesini İstanbul'da milliyetçi Türkçü çevrelerin istifadesine sunma fırsatı da bulmuştur.

Türk Ocağı Türk milli hareketinin önde gelen isimlerinden Ağaoğlu, bu hareketin kongresinde başkan seçilmiştir. Türk Yurdu'nda yayınlanan yazılarının Osmanlı çevresinde Türk siyasî akımının şekillenmesinde ciddi etkisi olmuştur. Ahmet Bey Ağaoğlu'nun endişeleri hem İslam dünyasını hem de Türk dünyasını kapsamıştır. Burada iki fikir akışı arasında bağlayıcı bir rol oynamıştır⁶³.

1910 yılında ailesi Osmanlı'ya taşınmıştır. 1909 yılı başında Ağaoğlu, İstanbul'da maarif müfettişliği, ardından Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü yapmıştır. Ekim 1909'dan itibaren İstanbul darülfununda Türk-Moğol tarihi ve Rus dili dersleri vermiştir. Bu dönemde Ahmed Bey'in Türkçülük fikirleri, faaliyetinin ana yönü olmuştur. Sahip olduğu bu pozisyonlar nedeni ile sosyal ve politik faaliyetlerin merkezinde yer almıştır. Bu pozisyonlardan sosyal ve politik faaliyetinin diğer aşamalarına geçmiştir. Osmanlı siyasî hayatının temel oyuncularından biri olan İttihat ve Terakki'de yer alarak siyasî düşüncelerinin hayata geçirilmesinde yeni fırsatlar elde etmiştir.

1912'de istifa ederek "İttihat ve Terakki" grubuna katılmıştır. O yıl yapılan seçimlerde Osmanlı Meclisi'ne Afyon-Karahisar'dan milletvekili seçilmiştir. Milletvekili seçilmesi siyasî faaliyetinin bir sonraki aşamasıdır. Bu, temsil ettiği milliyetçi düşüncenin siyasî faaliyetlerinin somutlaşması yönündeki önemli başarılarından biri olarak değerlendirilebilir. Ancak basın faaliyetleri ile Türkçü ve milliyetçi fikirleri ifade etmekte devam etmesi, Türk düşüncesinin kitleleşmesi endişesini taşıyan çevreleri harekete geçirmiştir. 1912'de Ağaoğlu yazdığı yazılardan dolayı iki kez tutuklanmış, lakin kısa süre sonra serbest bırakılmıştır. 1915'te Afyon temsilcisi olarak Osmanlı Meclisi Mabusan'a (Millet Meclisi) giren Ahmed Bey, aynı zamanda "İttihat ve Terakki" teşkilatının "Merkez Genel" üyesi olmuştur. Bu durum onun Osmanlı siyasî hayatına katılımının derinliğini ortaya koyan bir gerçektir.

Azerbaycan'da Şura (Sovyet) hükümetinin kurulmasından sonra Ahmed Bey, bu kez Ankara olmak üzere tekrar Türkiye'ye taşınmak zorunda kalmıştır. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Bağımsızlık Bildirgesi'ni ilan etmiş, yeni kurulan hükümet, halkı fiziki yıkımdan kurtarmak için Osmanlı'ya yönelmiştir. Bu, Azerbaycan'ın milliyetçi seçkinlerinin, ülkeyi yabancı işgalinden kurtarmanın tek yolu olarak Osmanlı ordusunun yardımında gördüklerinin göstergelerinden biridir. Çünkü Azerbaycan milliyetçilerinin Osmanlı milliyetçi çevreleriyle karşılıklı ilişkileri vardı. Bu faaliyetlerinin sonucunda Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuru Paşa Azerbaycan'a gönderilmiş, dokuz yıllık ayrılıktan sonra Ağaoğlu, Nuru Paşa'nın danışmanı olarak Azerbaycan'a gelmiştir. 1918 yılında Ağaoğlu Gence'de bulunduğu sırada sadece iki sayılı çıkan "Türk Sözü" gazetesini çıkarmıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde de milletvekili seçilmiştir.

⁶² Ahmed Bey Ağaoğlu, *Seçme Eserler*, (Bakü, Doğu-Batı Yayınevi, 2007), 123

⁶³ Ahmet Ağayef, "Türk Âlemi-3", *Türk Yurdu*, 15 Kamunievvel 1327, Yıl 1, S. 3, 70.; *Bkz.* Kenan Özakan, *Osmanlı aydınlarının islamcılık ve türkcülük siyasetlei üzerine tartışmalı çatışma, uzlaş, sentez, editör Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ İstanbul 2021*, 220

26 Aralık 1918'de Ağaoğlu, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Paris Barış Konferansı'na katılmak üzere gönderdiği heyetin bir parçası olmuştur. Ağaoğlu'nun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi aktivizmi ve genç Azerbaycan devletinde sahip olduğu konum, onun koordine edici niteliklerini ilgi odağı haline getirmiştir. Burada Ahmet Bey Ağaoğlu'nun milliyetçi fikirlerinin giderek geliştiği görülmektedir. Fikirlerinde Cemaleddin Afgani ve Ali Bey Hüseyinzade'nin ciddi etkisi olmuştur. Ancak bu dönemde Ahmet Bey Ağaoğlu'nun bu kadar güçlü bir liberal düşüncesi yoktu. Ancak zamanla Osmanlı toplumu üzerinde artan Batı etkisi onu da etkilemiş ve giderek Batı'ya hayranlık duymaya başlamıştır⁶⁴.

1919-1920'de Malta'daki sürgünü sırasında bu görüşlerini kaleme almış ve ardından buna dayanarak "Üç Kültür" adlı eserini yayımlamıştır. Bu eserde dile getirilen fikirler, Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal ve laik milliyetçiliğin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Ahmet Bey Ağaoğlu'nun yazıları ve fikirleri, Osmanlılık akımının zayıflamasında ve Türkçülük ideolojisinin güçlenmesinde çok etkili olmuştur. Ağaoğlu, milliyetçilik çağında Osmanlıcılığın yürümeyeceğini belirtmiştir⁶⁵. Liberal ve laik milliyetçiliğe doğru bakışının değişmesi, bu dönemi Ağaoğlu'nun hayatında siyasî bir kırılma noktası olarak belirler. Ağaoğlu'nun düşüncesinde Osmanlı merkezli Türkçülük İttihat ve Terakki devrinde güçlenmiş, Milli Mücadele döneminde görüşleri ulus milliyetçiliğine yönelmiştir⁶⁶.

Birçok araştırmacının da yazılarında bildirdiği üzere Mustafa Kemal Atatürk, Ağaoğlu'nun fikirlerinden etkilenen en önemli siyasî liderlerden biridir. Osmanlı İmparatorluğu yerine laik bir Türk devleti kurma fikrini Türkiye siyaset sahnesine ilk getiren kişi olmuş ve bu fikirlerin Mustafa Kemal Atatürk'ün siyasî düşünceleri üzerinde derin bir etkisi olmuştur⁶⁷.

Mehmet Emin Resulzade (Müsavat Partisi kurucusu): Resulzade, İran'dan Osmanlı İmparatorluğu'na siyasî nedenlerle gelmiş ve Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'dan Türk fikrinin temsilcileriyle bir araya gelmiştir. Çeşitli Türkçü örgütlerle siyasî ve ideolojik ilişkiler kurmuştur. Türkçü kuruluşların ve onların temsilcilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yoğunlaşmasının siyasî, hukukî ve kültürel nedenleri olmuştur. Türk fikirlerinin Rusya'da yayılması ciddi sorunlara yol açmıştır. Türkçülük görüşünü dile getiren ve Türkçülük kavramının siyasî yapılanmasına yönelik çalışmalar yapanlar, Rus hükümetinin baskısıyla karşılaşmıştır. Bu dönemde Resulzade, Cemaleddin Afgani'nin bir eserini de Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir. Dolayısıyla Resulzade'nin faaliyet gösterdiği bu dönem oldukça verimli bir dönem sayılabilir⁶⁸. Cemalettin Afgani, Resulzade'yi etkileyen esas kişiydi. Cemaleddin Afgani'nin fikirlerinin Resulzade üzerindeki etkisi onun milliyetçi düşüncelerinde kendini göstermiştir. Önceliği milliyet bilinci olan bu düşünür için "milliyetçilikten başka mutluluk yoktur" felsefesinden etkilenmiştir. Bu yıllarda Resulzade, Cemalettin Afgani'nin "Milli Birlik Felsefesi" adlı makalesini Farsçadan Türkçeye çevirerek "Türk Yurdu" dergisinde yayımlamıştır.

Mehmet Emin Resulzade Ağustos 1911'de İstanbul'a gelmiş, siyasi faaliyetinin çok önemli bir dönemi burada başlamıştır. Çeşitli örgütlerde temsil edilen siyasî şahsiyetler arasında karşılıklı

⁶⁴ Salih Zeki Haklı, Ahmet Ağaoğlu'nun batılılaşma düşüncesinde Türkiye'nin toplumsal yapısı ve kültürel değişim, *Muhafazakâr düşünce*, s. 54 (Mayıs-Ağustos 2018), 120.

⁶⁵ Ahmet Ağaoğlu'nun Atatürk'e sunduğu rapor, İsmet İnönü'yu neden kızdırdı?. <https://www.ens.az/tr/ahmet-agaoglundun-ataturke-sundugu-rapor-ismet-inonuyu-neden-kizdirdi>, [12.04.2023]

⁶⁶ Abdullah Gündoğdu, "Ahmet Ağaoğlu'nun Fikrî Gelişim Çizgisi", *Doğumunun 150. yılında Türk dünyasının görkemli içtimai siyasi hadimi Ahmet Ağaoğlu sempozyumu, 19-20 Eylül 2019/Bakü-Azerbaycan 21-22 Ekim 2019/İstanbul-Türkiye*, 20.

⁶⁷ Serdar Akyol, Atatürk'ün yeteneklerine önem verdiği sadık müttefiki Ahmet Ağaoğlu kimdir? <https://www.koridorgazetesi.com/azerbaycan/ataturkun-yeteneklerine-onem-verdigi-sadik-muttefiki-ahmet-agaoglu-kimdir/>, [09.04.2023]

⁶⁸ Cavid Mövsümlü, *age*, s. 138.

ilişkilerin kurulması, fikir alışverişinin yaygınlaşması, Resulzade'in siyasi portresinin ve hedeflerinin oluşmasında ve şekillenmesinde etkili olmuştur. Böylece Resulzade, "Türk Yurdu"nda birleşen milliyetçi aydınlarla buluşmuştur. Burada "Sebülreshat" dergisinde "İran Türkleri" yazısını yazmıştır. M.E. Resulzade bu yazılarında İran'ın genel tarihi hakkında daha fazla bilgi vermiştir. Bu, Osmanlı Türk-milliyetçi ortamının bilgilendirilmesi açısından çok önem taşımaktadır. Çünkü Osmanlı Türk-milliyetçi ortamının Osmanlı ve Rusya Türkleri hakkındaki bilgilerine rağmen İran Türkleri hakkındaki bilgilerin derinleştirilmesine ihtiyaç duyulmaktaydı.

Resulzade'nin Osmanlı'da yaşadığı bu dönemde Bakü'deki milli mücadele yanlıları, Balkan harbi sırasında Rusya aleyhine yazılan bildiri ve Rusya'daki Türkleri ve Müslümanları Osmanlı'ya yardıma çağırmanın bazılarını rahatsız ettiğini söylüyorlardı. Bu açıklamanın yazarı de Resulzade idi.. Bu aşamada Mehmet Emin Resulzade, Ziya Gökalp'in derinlemesine incelediği "Türklük" idealinden etkilenmiş ve bu konudaki görüşünü şu şekilde ifade etmiştir. O, Ziya Gökalp'in görüşlerini savunmuş ve Türkçülük, milliyetçiliğe dayalı "Musavat" partisinin kuruluşunda ve olgunlaşmasında kendisini bulmuştu⁶⁹. Ziya Gökalp'in düşünceleri, Resulzade'nin siyasî milliyetçilik fikirlerinin sistemleştirilmesinin yolunu açmıştır. Böylece Mehmet Emin Resulzade'nin İstanbul'daki ilk döneminin milliyetçilik ve Türkçülük düşüncelerinin oluşmasında oldukça etkili olduğu görülür. Burada Resulzade'nin milliyetçi fikirleri sistematize edilmiş ve bunlara dayanarak anavatana döndükten sonra milliyetçi bir partinin başına geçmiştir.

Nasib bey Yusifbeyli (Türk Ademi Merkeziyet Partisi kurucusu): Türk Ademi Merkeziyet Partisinin kurucusu Nasib Bey Yusifbeyli'nin siyasî ve fikrî faaliyetinin bir kısmı Osmanlı Devleti ile ilgili olmuştur. Büyük Türkçülerden biri olan Gaspıralı, Yusifbeyli'de Türkçülük fikrinin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nde ve Rusya'da Türk milliyetçiliğini temsil eden iki ana akımın, Tatar ve Azerbaycan Türk aydınlarının bir araya gelmesi, milliyetçi düşüncede karşılıklı fikir alışverişini güçlendirmiştir. Nasib Bey Yusifbeyli bu karşılıklı ilişkiler içerisinde bir Türk milliyetçisi olarak yetişmiş ve özellikle yazılarıyla çeşitli alanlarda faaliyet göstermiştir. Böylece Gaspıralı uzun süre "Tarcuman" gazetesinde çalışmış (1906-1912) ve "Dilde, düşüncede ve işte birlik" felsefesini dile getirmiştir⁷⁰. Nasib Bey, İsmail Bey'den etkilenmiş ve onun kızıyla evlenmiştir. O, 1908'de İstanbul'da "Türk Yurdu" derneğinin ilk üyelerindendir⁷¹.

Yusifbeyli'de Gaspıralı'nın etkisiyle ilgili Cafer Seyidahmed Kırımar, "Mücahid" dergisinde yayınlanan "Gaspıralı İsmail Bey - Nasib Bey Yusifbeyli" yazısında şöyle yazar:

"1909 yılının sonlarında hayatımızda önemli bir olay oldu. Öğrenci topluluğumuz acil bir toplantıya çağrıldı. bir komisyon seçildi. İstanbul'a geleceğini duyduğumuz Gaspıralı Bey İsmail'i ağırlayacağız. Nihayet beklediğimiz gün geldi. İsmail Bey ile birlikte Azerbaycan'dan Yusuf Bey Akçura ve İsmail Bey'in damadı Nasib Bey Yusifbeyli de geldi. Bu görüşmede Nasib Bey ile anlaştık ve ona derinden bağlandık"⁷².

1908-1909 yılları arasında Yusifbeyli, siyasî görüşlerini çeşitli kaynaklardan ilham alarak daha da geliştirmiş ve Türkçülüğün başlıca savunucularından biri olmuştur. Görüşünün merkezinde Azerbaycan Türklerinin Rusya içinde Türkçülük esasına göre önce özerkliği, ardından bağımsızlığı yer almaktadır. Bununla ilgili Mammadzade şunları yazmıştır:

"Azerbaycan'a döndükten sonra Nasib bey, Emin bey ile yakınlaştı ve "Açık Söz" ailesine katıldı. Kurduğu Adami-Merkaziyat fraksiyonu, "Açık Söz"ün yaydığı ulus teorisini esas almış ve ulus sorununu "Müsavat" olarak çözmüştür. Rusya'nın ulusal

⁶⁹ Nesiman Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği, 2015), 70-71.

⁷⁰ Gaspıralı İsmail Bey, *Dilde, düşüncede ve işte birlik. I. Gaspıralı 1851-1914*, (Bakü: Gartal, 2002), 15

⁷¹ Kahramanlı Nazif, *Nasib bey numunesi*, (Bakü: Nurlan, 2008), 54.

⁷² Faig Alakbarlı, Nasib Bey Yusifbeyli'nin dünya görüşünde Aydınlanma, Türkçülük ve Azerbaycancılık, <https://turkustan.az/news.php?id=199>, [13.04.2023]

birimlere bölünmesini, federalizmin kurulmasını, Azerbaycan, Türkistan, İdil-Ural ve Kırım dahil tüm uluslara ulusal-yerel özerklik verilmesini talep etmiştir⁷³.

Bu, Nasib Bey'in siyasi görüşlerinin, bir Türk milliyetçisi olarak şekillendiği İstanbul'da geçirdiği süreden doğrudan etkilendiğini bir kez daha gösteriyor.

Azerbaycan siyasi partilerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi akımlarla benzerlikleri: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasî süreçler, Azerbaycan'daki ulusal siyasî partileri ciddi şekilde etkilemiştir. Bunun birkaç nedeni vardı. Öncelikle Osmanlı Devleti, uluslararası ilişkiler sisteminde Türklerin kurucu unsur olduğu tek devletti. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile sınırı vardı. Kafkasya ve Orta Asya'ya, Tatar, Başkurt ve diğer Türklerin yaşadığı bölgelere yakınlık da Osmanlı nüfuzunu güçlendiren faktörlerden biriydi. Azerbaycan Kafkasya'nın en büyük ülkesiydi. Burada yaşayan nüfusun büyük çoğunluğu Oğuz-Türkmen ailesine mensup olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucu unsuruna akraba olan Türklerdi. Osmanlı Devleti'nde meydana gelen değişimler, Azerbaycan siyasi partilerinin programlarında ve vizyonlarında değişikliklere yol açmıştır.

Müsavat Partisi'nin ilk etapta fikirleri, mahiyeti itibariyle Panislamist anlayışa yakındır. Parti programının bu özelliğiyle geniş kesimlere seslenme amacının taşınmış olması muhtemeldir. Zira o dönemde halkın gözünde dini kimlik, milli kimlikten daha önde idi. Dolayısıyla, partinin destek görmesi ve güçlenmesi için bu esaslar kabul edilmiş olabilir. Ayrıca, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin "İslam Birliği İdeali"ni savunması ve Müsavatçıların Osmanlı'ya yakınlıkları görüşlerinde etkili olmuştu. Osmanlı'nın bir Türk devleti olması haricinde, o dönemde bağımsız kalabilmiş ve ümit vadeden tek ülkenin Osmanlı olması bu yakınlığı oluşturmuştu. Fakat zamanla Osmanlı'da da bu görüş zayıflayınca, Müsavat Partisi'nin yönü Ümmetçilikten Milliyetçiliğe kaymıştı. Ayrıca, Azerbaycanlı aydınların fikirlerinin değişmesinde İstanbul'da "Jön Türk" temsilcileri ile tanışmalarının da önemli etkisi olmuştur. Müsavat Partili aydınlar, Jön Türkleri ve fikirlerini yakından tanıma fırsatını bulmuşlardı⁷⁴.

Azerbaycan'da siyasi partilerin ideolojik yakınlığı en çok İttihat ve Terakki ile olmuştur. Pan-Türkizm, Türklerin tek devleti olan Osmanlılar için Pan-Slavizme karşı bir protesto idi⁷⁵. Bu, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu içinde gelişen süreçlerin bir sonucuydu. Milliyetçiliğin hem Osmanlı hem de Azerbaycan'daki protesto ve tepki niteliği, onun gelecekteki gelişimi üzerinde derin bir etki yaratmıştı.

Türkiye'de bazı yazarlar, Ziya Gökalp'in fikirlerinin İttihat ve Terakki'nin kurucu unsuru olarak kabul etmektedirler⁷⁶. Ziya Gökalp hem Ağaoğlu'nun hem de Ali bey Hüseyinzade'nin etkisindeydi. Bunun temel nedenlerinden biri Rusya'da Osmanlılardan farklı olarak Türklerin yönetici değil, mahkum edilen millet olmasıydı. Türkler siyasî yönetimden uzaklaştırılmış, dillerini, kültürlerini ve dinlerini korumak zorunda kalmışlardı.

Ali Bey Hüseyinzade, Osmanlı siyasî ortamını ciddi bir şekilde etkileyen Azerbaycan siyaset düşünürlerinden biridir. Atatürk'ün şu ifadeleri bu durumu tasdik etmekteydi: "Etim kemiğimin babası Ali Rıza Efendi ise, düşüncelerimin babası Ziya Gökalp'tir." Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzade'nin "şair Turancılığı"nın 1908'den sonra İstanbul'da başta Ziya Gökalp olmak üzere diğer Turancıları yarattığını söyler⁷⁷. Ali Bey Hüseyinzade, Osmanlı Devleti'nde siyasî düşüncenin gelişmesinde özel bir rol oynamış ve Azerbaycan ile Osmanlı siyasi düşüncesi

⁷³ Mirzabala Mammadzade, *Milli Azerbaycan hareketi*, (Bakü: Nicat, 1992), 54.

⁷⁴ Alperen Budak, Müsavat Partisinin 1911 – 1922 yılları arasındaki faaliyetleri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi The Journal of International Social Sciences* C.28, S. 2, (2018, Temmuz), 337.

⁷⁵ Orkhan Valiyev, A.g.e. , 8.

⁷⁶ Osman Demirbaş, "İttihat ve terakki cemiyeti ve milli mücadele", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999), 2.

⁷⁷ Azer Turan, *Ali bey Hüseyinzade*, (Moskova: SELAM matbaası, 2008), 18.

arasında köprü görevi üstlenebilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı siyasî ortamında karşılıklı fikir alışverişi sürecinde edindiği bilgi ve tecrübeyi Azerbaycan'da milliyetçiliğin gelişmesinde kullanmıştır.

Azerbaycanlı düşünürlerin de yakından takip ettiği İttihat ve Terakki: Batı siyasî düşüncesinin kavramlarını Osmanlı siyasetine getirmiştir. Bunlar özgürlük, ulusal parlamento ve diğer taleplerdi. Bu da Osmanlı Devleti'ndeki siyasî düşüncenin giderek cumhuriyetçi fikirlere doğru ilerlemesine etki etmiş ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde tarih sahnesine çıkmıştır.

Balkan Savaşı, Osmanlı Devleti'nde Türkçülüğün güçlenmesinde olumlu etki yapmıştır. Balkan Savaşı, Azerbaycan Türklerinin de milliyetçiliğe yönelmesine neden olmuştur. Çünkü 1905 ihtilalinden sonra Çarlık makamları tarafından Azerbaycan Türklerine millî haklar sağlanmamıştır. Gelecekte Azerbaycan Halk Cumhuriyeti marşının yazarı olacak olan Ahmet Cevad, 1912-1913 yıllarında Balkan Savaşı'na ve Osmanlı tarafında Bulgarlara karşı askerî operasyonlara gönüllü olarak katılmıştır. Türk milliyetçiliğinin marşı olacak "Çırpınırdın Kara Deniz" şiirini bu dönemde yazmıştır. Dört yıl sonra 1918 yılında ünlü Azerbaycanlı besteci Üzeyir Hacıbeyov'un Ahmed Cevad'ın 1914 yılında Gence'de yazdığı "Çırpınırdın Kara Deniz" şiirini bestelemiştir.

Bu koşullarda hem de Resulzade'nin düşünce dünyasında milliyetçilik derinleşmiştir⁷⁸. Balkan Savaşları, Türk siyasi hayatının önemli dönüm noktalarından biridir. Savaş, Ocak 1913 Babıali baskınından sonra iktidara talip olan İttihat ve Terakki Partisi'nin yapısını, ideolojisini ve politikalarını derinden etkilemiş ve önemli değişikliklere neden olmuştur⁷⁹. Osmanlı siyasi ortamında yaşanan bu süreçler, Türk milliyetçiliğinin oluşumunu etkilemiştir. Azerbaycan siyasi partilerinin öncüsü Müsavat, Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir.

1912'de Müsavat Partisi Balkan Savaşı'na ilişkin açıklamalarında tutumunu şu şekilde dile getirmiştir:

“Bilin ki tek çaremiz Türkiye'nin bağımsızlığı ve ilerlemesidir. Önceki duyarsızlığımızdan vazgeçmezsek, dünyanın gözleri önünde haklarımızı, insanlığımızı ve milliyetimizi kaybedeceğimizden, boyunduruk altında ve genellikle esaret altında kalacağımızdan şüphe duyulmamalıdır.”

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türk halklarını Osmanlı lehine ayağa kaldırmak için harekete geçen Rusya'daki Müslüman aydınlar ve onları Osmanlı ile birleştirmek isteyen Enver Paşa da bu süreci desteklemiştir. Temsilcilerini Kafkasya'ya göndererek gelecekteki askerî operasyonlar için planlar hazırlamıştır. Alman hükümeti de Enver Paşa'yı bu konuda cesaretlendirerek, savaşı kazanmaları halinde Kafkasya'ya sahip olmalarına söz vermiştir. Savaş sırasında İstanbul'da Osmanlı mareşali Fuad Paşa tarafından Kuzey Kafkasyalılar, Azerbaycan ve Gürcüstan Türklerinden oluşan bir "Kafkasya Komitesi" kurulmuştur. A. Hüseyinzade, Salim Bey Behbudov da bu heyetin üyeleri arasında idi⁸⁰.

Önceden de belirtildiği gibi, Osmanlı siyasi ortamında etkisi özellikle Ziya Gökalp'te hissedilen siyasetçilerden biri de Mehmet Emin Resulzade'dir. Buradan hareketle ümmet ve millet kavramlarının oluşumunda Resulzade'nin Ziya Gökalp üzerindeki etkisi çok açıktır. Resulzade'ye göre milleti oluşturan unsurlar, din, dil, kültür ve ortak tarihtir⁸¹.

⁷⁸ Orkhan Valiyev, *age.*, 76.

⁷⁹ Bünyamin Kocaoglu, Balkan Savaşlarının İttihat ve Terakki Politikalarına Etkisi, <https://www.historystudies.net/dergi/tar201512772ae.pdf>, [11.04.2023]

⁸⁰ Ali Farhadov, Birinci Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri, Birinci Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan, (Bakü: Ziya, 2014), 164.

⁸¹ Abdessamed Taibi, “Türk ve Arap Milliyetçiliğinin Kökeni: Ziya Gökalp ve Sati Bey”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 11.

Sonuç

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da siyasi partilerin faaliyetlerinin merkezinde milliyetçilik fikirleri vardı. Bunun başlıca nedenlerinden biri, Rusya hükümetinin başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere Kafkasya'daki Türklerin ulusal haklarını ihlal etmesi, yerel dillerin ve dinin önünde engeller oluşturması olarak kabul edilebilir.

Aynı zamanda Rus egemenliği altında derinleşen sanayileşme, Bakü ve birçok Azerbaycan şehrini sanayi merkezleri haline getirmiştir. Azerbaycan burjuvazisi ile Rus burjuvazisinin haklarının eşit olmaması Azerbaycan milyonerlerinin çıkarına değildi. Bu yüzden bu milyonerler şu ya da bu şekilde Azerbaycan ulusal hareketini Ruslara karşı desteklemiştir. Bununla birlikte, bazı durumlarda, burjuvazi, Rus hükümeti önünde siyasi taleplerinde istikrarlı durmamıştır. Ancak işçiler kadar Azerbaycan aydınları da Rus hükümetinin baskılarına daha güçlü bir şekilde direnmiş ve bu sebepten Azerbaycan'ın ilk siyasi partisi olan Hummet sol bir çizgide ortaya çıkmıştır. Ancak sol örgütlerin Azerbaycan Türklerinin ulusal haklarına yönelik kayıtsız tavırları, Ermeni terör örgütlerinin Rus makamları tarafından himaye edilmesi, Azerbaycan'da milliyetçi partilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu partilerin kurucuları, Osmanlı Devleti'nde yaşanan süreçlerden şu ya da bu şekilde etkilenmişlerdir. Muhammed Emin Resulzade, Ahmed Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Nasib Bey Yusufbeyli'nin siyasi görüşleri, Osmanlı siyasi ortamından, özellikle de Jön Türk hareketinden güçlü bir şekilde etkilenmiştir. Aslında 20. yüzyılın başında Osmanlı siyasi hayatı ile Azerbaycan siyasi hayatı fikir düzeyinde aynı sorunları yaşamıştır.

Aydınlar ve siyasi hareketin insanları, ulusal kimlik arayışı içinde olmuşlar. Osmanlı Devleti'nde Osmanlıcılık ve İslamcılık kriz yaşanmış ve Türk milliyetçiliği şekillenmiştir. Türk milliyetçiliğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temsilcileri Ziya Gökalp da Azerbaycanlı düşünürlerden etkilenmiştir. Ziya Gökalp yazılarında, özellikle Mirza Fatali Ahundzade'den etkilendiğini belirtmiştir.

Bu da göstermektedir ki, Azerbaycan siyasi partilerinin Osmanlı ile olan ilişkilerinden bahsederken teknik bağlardan çok ideolojik yakınlıktan bahsetmek mümkündür. Ayrıca 20. yüzyılın başında Azerbaycan'daki tüm milliyetçi partilerin kurucularının Osmanlı İmparatorluğu'ndan etkilendiği açıktır. Çünkü onlar Osmanlı Devleti'ne dernek ve siyasi kuruluşların faaliyetlerine katılmışlar. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Jön Türk hareketinin bazı milliyetçi faaliyetleri onlarda derin izler bırakmıştır. Muhammed Emin Resulzade ve diğer siyasi liderlerin yazılarında bu izler görülebildiğini ileri sürmek mümkün.

Kaynaklar

“Ahmet Ağaoğlu'nun Atatürk'e sunduğu rapor – İsmet İnönü'yü neden kızdırdı?”. ENS. 4 Ekim 2019.. <https://www.ens.az/tr/ahmet-agaoglundun-ataturke-sundugu-rapor-ismet-inonuyu-neden-kizdirdi>[12.04.2023].

Agayef, Ahmet. “Türk alemi - 3”, Kenan Özakan, *Osmanlı aydınlarının islamcılık ve türkcülük siyasetlei üzerine tartışmalı çatışma, uzlaş, sentez* içinde, ed. Yunus Emre Tansü, 000-000 İstanbul: İksad Publishing Hause, 2021.

Ahmedli, Rafail. *Azerbaycan'ın ulusal-demokratik devlet ideolojisi: Türkcülük, modernite, İslamcılık*. Bakü: Bilim Yayınevi, 2007.

Ahmedli, Rafail. *Mirza Bala Mohammadzade'nin sosyo-politik görüşleri*. Bakü: Ozan, 2017.

Akifoğlu, Vugar. “Azerbaycan'da milli direniş (1917-1930)”, *DTCF Dergisi* sy.2 (2017): 776-795

- Akyol, Serdar. “Atatürk’ün yeteneklerine önem verdiği sadık müteffiki Ahmet Ağaoğlu kimdir?” Koridor Gazetesi. 24 Mayıs 2022. [https://www.koridorgazetesi.com/azerbaycan/ataturkun-yeteneklerine-onem-verdigi-sadik-muttefiki-ahmet-agaoglu-kimdir/\[09.04.2023\]](https://www.koridorgazetesi.com/azerbaycan/ataturkun-yeteneklerine-onem-verdigi-sadik-muttefiki-ahmet-agaoglu-kimdir/[09.04.2023])
- Alakbarlı, Faiq. “Nasib Bey Yusifbeyli'nin dünyagörüşünde Aydınlanma, Türkçülük ve Azerbaycancılık.” Türküstan. 3 Ağustos 2021. Erişim 13 Nisan 2023. [https://turkustan.az/news.php?id=199, \[13.04.2023\]](https://turkustan.az/news.php?id=199, [13.04.2023])
- Alakbarov, Faiq. *Muhammed Emin Resulzade'nin dünya görüşü*. Bakü: Bilim, 2007.
- Aliyeva L.A., Rustamova, C.Y. “20. yüzyılın başında Azerbaycan'da sosyal ve siyasi durum.” Kayzen. 17 Haziran 2017. Erişim 7 Nisan 2023. <https://kayzen.az/blog/Azerbaycan-tarixi/5498/xx-asrin-avvallinde-azerbaycanda-cicitmai-siyasi-veziyet.html>
- Ali Bey Hüseyinzade, *Seçme Eserler*, Bakü, Çaşıoğlu Yayınevi, 2007
- Ahmed Bey Ağaoğlu, *Seçme Eserler*, Bakü, Doğu-Batı Yayınevi, 2007
- Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi, 62, liste 1, belge 59, sayfa 151
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, Bakü, 2004,462.
- Baykara, Hüseyin. *Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi tarihi*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı,1992.
- Boz, Hakan. *İttihat ve terakki cemiyeti'nde türkçü politikalar, Türkiye'de siyasi partiler ve milliyetçilik*. Konya: Palet yayınları, 2021.
- Budak, Alperen. “Müsavat Partisinin 1911 – 1922 yılları arasındaki faaliyetleri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28, sy. 2 (Temmuz 2018,): 333-343
- Cumhuriyet dönemi diaspora temsilcileri, *Olaylay? gazetesi*, 11 Haziran 2014, s. 15
- Demirbaş, Osman. “İttihat ve terakki cemiyeti ve milli mücadele”. Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999 .
- Eldar Azizov, *"Difai" partisi'nin kuruluşu*, Bakü: Adalet, 2011.
- Eldar Azizov, *Difai: 20. yüzyılın başlarında Ermeni-Azerbaycan çatışmanın ilk tarihsel koşulları ve nedenleri*, (Bakü: CBS Polygraphic Production, 2009), 51.
- Farhadov, Ali. *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri, Birinci Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan*. (Bakü: Ziya, 2014.
- Gasimov, Rashad ve Rahim Mecnunov. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: İçişleri Bakanlığı Akadeisi, 2013.
- Gaspıralı, İsmail Bey, *Dilde, düşüncede ve işte birlik. I. Gaspıralı 1851-1914*. Bakü: Gartal, 2002.
- Gündoğdu, Abdullah. “Ahmet Ağaoğlu'nun Fikrî Gelişim Çizgisi”, *Doğumunun 150. yılında Türk dünyasının görkemli içtimai siyasi hadimi Ahmet Ağaoğlu sempozyumu, 19-20 eylül 2019/Bakü-Azerbaycan 21-22 ekim 2019/İstanbul-Türkiye*, 20.
- Haklı, Salih Zeki. “Ahmet Ağaoğlu'nun batılaşma düşüncesinde Türkiye'nin toplumsal yapısı ve kültürel değişim” . *Muhafazakâr düşünce*, sy. 54 (Mayıs-Ağustos 2018):120.
- Hasanov, Rahim. “Azerbaycanlı siyasi figürlerin XX yüzyılın başında var olan siyasi sistemlerdeki yeri”. *Dergipark*. 1 Mayıs 2021. [https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1661136\[19.04.2023\]](https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1661136[19.04.2023])

- Hekimoğlu Vecihi Sefa Fuat. Türkiyenin fikir aleminde etkin bir Azerbaycan türkü: Hüseyinzade Ali Turan. file:///C:/Users/hp/Downloads/TURKIYENIN_FIKIR_ALEMINDE_ETKIN_BIR_AZER%20(1).pdf, [04.04.2023]
- İbrahimli, Haleddin. "Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu: Tarihi ve İdeolojik Açından Karşılaştırmalı Tahlil", *Yeni Türkiye*. (2019): 107.
- İsmayıl Gaspıralı, *Firangistan mektupları*, Bakü, Hukuk Yayınevi), 2015
- Ismailov, M., Kaziev, M. *1905-1907 devrim yıllarında Azerbaycan'da köylü hareketi. Birinci Rus devriminin 50. yıl dönümü*. Bakı: Bilimler Akademisi, 1955.
- İsmayılova, Jale. "Musavat" partisinin kuruluşu ve Azerbaycan milli hareket tarihinde önemli olay olarak "Açık söz" gazetesinin yayımlanması, *Tarih ve sorunları*. sy. 1 (2013): 87-92
- Kahramanlı, Nazif, *Nasibbey numunesi*. Bakü: Nurlan, 2008.
- Kangarli. Rauf. "Muhammed Emin Resulzade'nin 130. yıl dönümü ülkemizde çokça kutlanmaktadır", *Halk gazetesi*, 25 Ocak,2014, s. 5.
- Kasıмова, Samira. "20. yüzyılın başlarında Türkçülük ideolojisinin ortaya çıkışı". *Geostrategiya*. 8 Ekim 2021. Erişim 8 Nisan 2023. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=186>
- Khandan, Refik Zek. *Unutulmuş bir dahi*. Bakü : Korkut yayınevi, 1994.
- Kocaoğlu, Bünyamin. "Balkan Savaşlarının İttihat ve Terakki Politikalarına Etkisi". *History Sstudies* 5, sy. 1 (Ocak 2013): 251-266.
- Mammadova, Feride. *Kafkas Albanyasının siyasi tarihi ve tarihi coğrafyası (MÖ III. Yüzyıl - MS VIII. Yüzyıl)*. Bakü: Elm, 1986.
- Mammadzade, Mirzabala. *Milli Azerbaycan hareketi*. Bakü: Nicat, 1992.
- Mert. Muhit. "Osmanlı'dan cumhuriyet'e geçiş sürecinde Ahmet Ağaoğlu'nun dini düşünceleri." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, sy. 10 (2006): 7-27
- Mövsümlü, Cavid. "19.yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da milli fikriyatın gelişimi", *Yayınlanmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi*, 2021.
- Muhammed Emin Resulzade, *Eserleri (1903-1909)*. Cilt I, Bakü, Azersaşr, 1992
- Oruçlu, M. *Musavat Partisinin Azerbaycan'daki ve Mühacirette Faaliyeti*. Bakü: Azersaşr, 2001.
- Ömerov, Vahid. "19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Güney Azerbaycan'ın siyasi durumu", *Ses gazetesi*, 2 Kasım 2012, s. 4.
- Raevsky, A. "Musavat" partisi ve onun devrim karşıtı çalışması, Bakü: yy. 1927
- Rusya Federasyonu Devlet Arşivleri, 102, Polis Departmanı özel bölümü, 1909, belge no. 309.
- Rzalı, Resmîye. "Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları". *Azerbaycan* 13 şubat 2011, s. 5.
- Seyidzade, Dilara. *20. yüzyılın başında Azerbaycan: bağımsızlığa giden yollar*, Bakü: "Kitap" derneği, 1998.
- Solmaz, Qaşqay. *Manna Devleti*. Bakü: Azersaşr, 1993.
- Süleymanov. Nizami. *Azerbaycan'ın Safevi devleti (1501-1736 yıl)*. Bakü: "Ekonomi Üniversitesi" Yayınevi, 2018.
- Taibi, Abdessamed. "Türk ve arap milliyetçiliğinin kökeni: Ziya Gökalp ve Sati Bey" , Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Turan, Azer. *Ali bey Huseynzade*. Moskova: Selam matbaası, 2008.

Uca, Alettin. “Ziya Gökalp ve Ona Türkçülüğü Aşılayan Adam: Hüseyinzade Ali Bey”, Dergipark. 28 Şubat 2010. Erişim 13. Nisan 2023. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/33225>

Umutlu, Vidadi. *Çarlık Rusyası tarafından Kuzey Azerbaycan işgale ve sömürgeciliğe karşı mücadele (1801-1828)*. Bakü : Elm, 2004.

Valiyev, Orkhan “Çarlık dönemi Azerbaycanı'nın ulusallaşma süreci: 1850-1920”. Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi 2020.

Yağublu, Nasiman. *Müsavət Partisi Tarihi*. Bakü: Ay-ulduz, 1997.

Yağublu, Nesiman. *Azerbaycan'da Kafkas İslam Ordusu*. Bakü: Ol MMC, 2013.

Yağublu, Nesiman. *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedis*. Ankara: Azerbaycan kültürderneđi, 2015.

Yağublu, Nasiman. *Müsavət Partisi Tarihi*. Bakü: Adiloğlu, 2012.